

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.12>

ОБМЕЖЕННЯ ДІЇ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

Малишев Б.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права і держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2023-312X
e-mail: borys.malyshev@gmail.com*

Малишев Б.В. Обмеження дії презумпції невинуватості у практиці Європейського суду з прав людини (теоретико-правові аспекти).

Презумпція невинуватості є однією з основоположних гарантій прав людини, яка забезпечує справедливість судочинства та захист громадян від необґрунтованих звинувачень. Проте відповідно до наведеної у цій статті практики ЄСПЛ, презумпція невинуватості хоча є і фундаментальним принципом, але не абсолютним. Презумпція невинуватості може бути обмеженою у випадках, коли її застосування чи застосування концепції непрямих доказів у кримінальних провадженнях, пов'язаних із легалізацією злочинних доходів або фінансуванням тероризмом, є виправданим інтересами правосуддя та суспільної безпеки. Це свідчить про чіткий напрям еволюції ідеї презумпції невинуватості – від абсолютного правила до елементу більш комплексної системи справедливого судочинства.

З позиції теорії права, відмова обвинуваченого надання показань відображає принцип свободи волі та імунітет від самовикриття. Однак, як зазначає ЄСПЛ, це право перестає бути абсолютним у ситуаціях, де відсутність пояснень з боку обвинуваченого підриває презумпцію законності його дій або активів. Теоретико-правова дилема тут полягає у визначенні меж між правом особи захищати себе відмовою від надання показань і суспільним інтересом в ефективному кримінальному переслідуванні.

Практика ЄСПЛ демонструє, що використання непрямих методів доказування у справах про легалізацію (відмивання) злочинних доходів не суперечить статті 6 Конвенції за умови дотримання фундаментальних принципів. Зокрема, такі методи мають базуватися на логічних припущеннях, підкріплених фактичними доказами, і не можуть бути єдиною підставою для обвинувального вироку. Суд підтверджує, що право на мовчання та презумпція невинуватості не є абсолютними, а їхні обмеження допустимі, якщо вони обґрунтовані потребою у забезпеченні ефективного правосуддя. Відмова обвинуваченого надавати пояснення або співпрацювати з правоохоронними органами не може автоматично розглядатися як доказ його вини. Проте, якщо інші докази переконливо вказують на злочинне походження активів, мовчання може посилити обґрунтованість таких висновків під час розслідування злочинів про легалізацію (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму.

Ключові слова: презумпція невинуватості, практика Європейського суду з прав людини, права людини, правосуддя.

Malyshev B.V. Limitation of the presumption of innocence in the practice of the European Court of Human Rights (theory of law aspects).

The presumption of innocence is one of the fundamental guarantees of human rights, which ensures the fairness of legal proceedings and protection of citizens from unfounded accusations. However, according to the ECHR case law cited in this article, the presumption of innocence, although a

fundamental principle, is not absolute. The presumption of innocence may be limited in cases where its application or the application of the concept of circumstantial evidence in criminal proceedings related to money laundering or terrorist financing is justified by the interests of justice and public security. This demonstrates the evolution of the idea of the presumption of innocence from an absolute rule to an element of a more comprehensive fair trial system.

From the standpoint of legal theory, the accused's refusal to testify reflects the principle of free will and immunity from self-incrimination. However, as the ECtHR notes, this right ceases to be absolute in situations where the lack of explanation by the accused undermines the presumption of legality of his actions or assets. The theoretical and legal dilemma here is to determine the boundaries between the right of a person to protect himself/herself by refusing to testify and the public interest in effective criminal prosecution.

The ECHR case law demonstrates that the use of indirect methods of proof in cases of legalization (laundering) of criminal proceeds does not contradict Article 6 of the Convention, provided that the fundamental principles are observed. In particular, such methods must be based on logical assumptions supported by factual evidence and cannot be the sole basis for a conviction. The Court reaffirms that the right to silence and the presumption of innocence are not absolute, and their limitations are permissible if they are justified by the need to ensure effective justice.

The refusal of the accused to provide explanations or cooperate with law enforcement agencies cannot automatically be considered as evidence of his or her guilt. However, if other evidence convincingly indicates the criminal origin of the assets, silence may strengthen the validity of such conclusions in the investigation of money laundering and terrorist financing offenses.

Key words: presumption of innocence, case law of the European Court of Human Rights, human rights, justice.

Постанова проблеми. У статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (надалі – Конвенція) «Право на справедливий суд» встановлена презумпція невинуватості. В той же час, у правових системах Нідерландів [1], Швеції, Бельгії, Іспанії та Швейцарії [2] законодавчо закріпленим і поширеним є використання так званих непрямих способів доказування автономної легалізації (відмивання) активів, здобутих злочинним шляхом. Концепція непрямих способів доказування базується на положеннях Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму, яка набула чинності для України у 2011 році.

Концепція непрямих доказів полягає у тому, що ненадання обвинуваченим правдоподібних пояснень походженню наявних у нього активів може у сукупності з іншими опосередкованими фактичними обставинами (непрямими доказами) автоматично свідчити про їх злочинне походження. Іншими словами, національні суди вказаних держав оперують презумпцією про злочинне походження активів, якщо цьому немає прямих доказів, та не встановлений конкретний основний (предикатний) злочин, від якого ці активи походять.

Метою дослідження є з'ясування у розрізі практики ЄСПЛ низки питань, які стосуються концепції непрямого доказування: чи не суперечать непрямі способи доказування легалізації злочинних доходів стандартам статті 6 Конвенції, а саме: а) презумпції невинуватості; б) праву особи не надавати у кримінальному провадженні показання проти себе (право на свободу від самовикриття).

Стан опрацювання проблематики. В українській юридичній науці є чимало робіт, присвячених презумпції невинуватості через призму практики ЄСПЛ (Ткачук О.С. [3], Фулей Т.І. [4], Івчук І.І. [5], Сиза Н.П. [6], Бабчинська Т.В. [7]). Проте жодна з них не розглядає проблематику обмеження дії презумпції невинуватості, зокрема, у зв'язку із концепцією непрямих доказів при притягненні особи до кримінальної відповідальності за легалізацію злочинних доходів та фінансування тероризму.

Виклад основного матеріалу. ЄСПЛ у своїй практиці вказує, що застосування непрямих способів доказування стороною обвинувачення та судом при ухваленні обвинувального вироку за легалізацію (відмивання) злочинних доходів, не порушує вимоги статті 6 Конвенції.

Так, ЄСПЛ у рішенні у справі Фальк (Falk) проти Нідерландів від 19.10.2004 р [8], вказав на те, що у кримінальному провадженні право особи на презумпцію невинуватості і на вимогу про те, щоби тягар доказування лежав на стороні обвинувачення, не є абсолютними, оскільки ті чи інші презумпції факту чи права діють у кожній національній системі кримінальної юстиції.

Ключовим для всієї тематики дотримання стандартів прав людини під час кримінального переслідування за легалізацію (відмивання) злочинних доходів є рішення ЄСПЛ у справі «Зсюзшен (Zschüschen) проти Бельгії» (іноді прізвище заявника перекладають як «Шушен») [9] від 25.05.2017 р., яким скаргу заявника було визнано неприйнятною через необґрунтованість його доводів.

За обставинами справи заявник, громадянин Нідерландів, який проживав в Амстердамі, у 2003 році відкрив рахунок в одному із банків Бельгії. Протягом 2 місяців він п'ятьма операціями поклав на цей рахунок готівку на загальну суму 75 000 євро. Після того як банк повідомив про вказані транзакції компетентному державному органу, щодо заявника було відкрито кримінальне провадження за легалізацію (відмивання) коштів. Заявнику під час його допиту було запропоновано пояснити походження цих готівкових коштів, на що він зазначив: «Це незадекларовані офіційно доходи. Я добре заробляю. Достатньо, щоби накопичити 75 000 євро за 4 роки. Я не хочу про це говорити більш детально, тому що у моїх роботодавців виникнуть через це проблеми. (...)». У 2005 році заявник був визнаний винним у легалізації (відмиванні) грошей. Сума у розмірі 75 000 євро була конфіскована як доходи, отримані внаслідок злочину. Суд першої інстанції взяв до уваги те, що заявник не дав жодних пояснень щодо походження грошей, а також те, що заявник раніше притягався до відповідальності за незаконний обіг наркотиків, і те, що він не мав офіційних доходів. Крім того, суд вважав, що свідчення заявника не заслуговують на довіру, враховуючи той факт, що він відмовився надати будь-які докази своїм твердженням про законність походження коштів. У 2006 році суд апеляційної інстанції залишив вирок у силі. При цьому було відзначено, що згідно Кримінального кодексу Бельгії, в обвинувальному вирокі за відмивання доходів є неовов'язковим доведення предикатного злочину.

Касаційний суд Бельгії також відхилив доводи заявника, і при цьому зазначив, що тягар доказування незаконного чи злочинного походження можна вважати виконаним, коли на підставі фактичних даних можна з упевненістю виключити будь-яке законне походження цих активів. Крім того, обвинувачений повинен сам оцінити, чи доречно для його захисту повідомити наявну у нього інформацію про походження активів. Вибір, який може зробити обвинувачений, не порушує його права на захист у зв'язку із притягненням до кримінальної відповідальності за відмивання грошей.

Посилаючись на порушення п.п. 1, 2 статті 6 Конвенції, заявник звернувся до ЄСПЛ, зазначаючи, що відносно нього були допущені порушення презумпції невинуватості, права зберігати мовчання, не свідчити проти себе (свобода від самовикриття), а також права на захист.

У даній справі ЄСПЛ встановив (п. 21 рішення), що немає жодних сумнівів у тому, що право зберігати мовчання на допиті в поліції і право не свідчити проти себе (свобода від самовикриття) є загальновизнаними міжнародними нормами, які лежать в основі концепції справедливого судового розгляду (...), захищаючи обвинуваченого від неправомірного примусу з боку державних органів, ці імунітети сприяють запобіганню судовим помилкам і гарантують результат, що вимагається статтею 6. З одного боку, було б явно несумісним з даними імунітетами обґрунтовувати вирок виключно або переважно на відмові обвинуваченого відповідати на питання та давати покази. З іншого боку, ці імунітети не можуть і не повинні заважати враховувати мовчання обвинуваченого у тих випадках, коли ситуація очевидно вимагає пояснень з його боку. Суд прийшов до висновку, що право зберігати мовчання не є абсолютним.

У п. 24 свого рішення ЄСПЛ вказує, що у даному конкретному випадку заявник сам вирішив не надавати наявну в нього інформацію про походження коштів, реалізуючи своє право на мовчання та право не свідчити проти себе. Він мав право вчиняти таким чином протягом всього провадження, і стосовно нього не було застосовано жодного прямого примусу щодо надання інформації. В цьому сенсі ця справа відрізняється від тих, в яких на заявника був накладений штраф тільки за відмову від надання інформації.

У п. 27 рішення вказано, що заявник скаржиться на те, що національні суди не вважають за необхідне встановлювати предикатний злочин для того, щоби притягнути особу до відповідальності за відмивання грошей. Суд не знаходить нічого поганого у такому підході національних судів, який також відповідає і підходу, про який йдеться у п.п. 3, 6 статті 9 Конвенції РЄ про боротьбу з відмиванням коштів. Суд вважає, що такий підхід сам по собі не може являти собою порушення прав, гарантованих п.п. 1, 2 ст. 6 Конвенції.

У п. 29 рішення зазначено, що (...) той факт, що відмова заявника від надання показань для доведення своїх розпливчастих та непереконливих тверджень про законне походження спірної

суми грошей, був використаний судами, в тому числі для того, щоби зробити висновок про те, що будь-яке законне походження грошей виключається, саме по собі не є порушенням права заявника зберігати мовчання. Конвенція не забороняє приймати до уваги відмову особи від надання показань для обґрунтування її винуватості, якщо тільки притягнення до відповідальності не засноване лише або переважно на такій відмові. Національні суди переконливо встановили низку пов'язаних доказів, щоби зробити висновок про винуватість заявника; ситуація вимагала пояснень з його боку, але його відмова від надання пояснень лише посилила ці докази його винуватості.

У п. 30 рішення ЄСПЛ нагадав, що ситуація, коли заявника зобов'язують надати правдиві пояснення стосовно власного майнового стану, не суперечить концепції справедливого судового розгляду кримінальних обвинувачень. Крім того, якби повідомлена заявником версія про законне походження вказаної суми коштів відповідала істині, то йому не склало би труднощів повідомити також і деталі походження спірної суми грошей.

Таким чином, на думку ЄСПЛ (п. 31 рішення), сукупно докази сторони обвинувачення і висновки, які були зроблені в результаті відмови заявника від надання правдоподібного пояснення походження коштів, розміщених ним у банку Бельгії, – продиктовані здоровим глуздом і не можуть вважатися неправомірними або необґрунтованими.

Як нескладно помітити, у рішенні по справі Зсюсхен часто згадувалися положення з іншого рішення ЄСПЛ – Джон Мюррей (John Murray) проти Сполученого Королівства від 08.02.1996 р. [10] Це є одне із надзвичайно важливих рішень у практиці ЄСПЛ у контексті непрямого методу доказування.

За обставинами цієї справи заявник, Джон Мюррей, був одним з восьми осіб, заарештованих у 1990 році в Белфасті (Північна Ірландія) на підставі Закону про запобігання тероризму. Під час чисельних допитів Мюррей відмовився давати будь-які показання, незважаючи на те, що правоохоронці щоразу попереджали його про те, що суд може зробити юридично значимі висновки з його відмови від надання показань. Під час судового розгляду Мюррей також вирішив не давати свідчень. В результаті, він був визнаний винним у злочині, пов'язаному з тероризмом, і засуджений до позбавлення волі.

У п. 47 рішення йдеться про те, що з одного боку, очевидно, що (...) невірно засновувати обвинувальний вирок виключно або головним чином на мовчанні обвинуваченого, або на відмові відповідати на запитання чи давати свідчення. З іншого боку, ЄСПЛ вважає так само очевидним, що ці імунітети не можуть і не повинні перешкоджати тому, щоби мовчання обвинуваченого в ситуаціях, які вимагають від нього пояснень, бралось до уваги при оцінці переконливості доказів, поданих стороною обвинувачення. Де б не була межа між цими двома крайнощами, з такого розуміння права на мовчання випливає, що на питання, чи це право є абсолютним, слід відповісти негативно. Тому не можна сказати, що рішення обвинуваченого зберігати мовчання протягом усього кримінального розгляду не повинно мати жодних наслідків, коли суд першої інстанції спробує оцінити докази, надані проти такого обвинуваченого.

У п. 54 рішення ЄСПЛ зазначив, що беручи до уваги вагомість доказів проти заявника і висновків, зроблених з його відмови під час арешту, під час допиту в поліції та в суді, надати пояснення своєї присутності в будинку, відповідають здоровому глузду, і не можуть розглядатися як несправедливі чи необґрунтовані за даних обставин. (...) Суди у значній кількості країн можуть під час оцінки доказів враховувати всі відповідні обставини, включаючи те, як обвинувачений поведився протягом кримінального провадження і як здійснював свій захист. (...) На цьому фоні не можна говорити, що ґрунтування висновків з поведінки заявника призводить до перенесення тягаря доказування зі сторони обвинувачення на сторону захисту і порушує презумпцію невинуватості.

Ще одним рішенням, яке базується на засадах, встановлених у справі Мюррея, є рішення Європейського суду з прав людини у справі О'Галлоран і Франсис (O'Halloran and Francis) проти Сполученого Королівства від 29.06.2007 року [11].

У п. 46 рішення зазначено, що справа Мюррея стосувалася, серед іншого, також і висновків, які робилися національним судом з мовчання особи під час допиту та судового розгляду справи. ЄСПЛ вирішив, що не існує сумніву у тому, що право мовчати під час допиту в поліції та право не свідчити проти себе, – є загально визнаними міжнародними стандартами, які лежать в основі поняття справедливого суду за статтею 6 Конвенції. (...) Надаючи обвинуваченому захист від неналежного примусу з боку влади, ці імунітети сприяють запобіганню судовим помилкам та гарантуванню цілей статті 6. ЄСПЛ розглянув дві можливі крайнощі у подібних справах. Так, з

одного боку, очевидно, що коли засудження особи ґрунтується виключно або переважно на мовчанні обвинуваченого або на його відмові відповідати на запитання чи самому давати свідчення - це суперечило б імунітетам, встановленим статтею 6. Але з іншого боку, ці імунітети не мають і не повинні робити неможливим врахування факту мовчання обвинуваченого в ситуаціях, які явно вимагали пояснення. Отже, висновком є теза, що "право зберігати мовчання" не є абсолютним.

У п. 52 рішення ЄСПЛ вказує, що хоча стаття 6 Конвенції гарантує право на справедливий розгляд, вона при цьому не містить жодних правил щодо прийнятності доказів як таких, адже це вирішується насамперед національним правом.

Яскравим прикладом підтвердження з боку ЄСПЛ відповідності непрямих методів доказування незаконного походження коштів вимогам Конвенції є рішення у справі Філіпс (Philips) проти Сполученого Королівства від 05.07.2001 року [12].

У п. 44. рішення ЄСПЛ зазначає, що не було прямих доказів того, що заявник займався незаконним обігом наркотиків у період до подій, що призвели до його засудження. Таким чином, коли національний суд робив розрахунок обсягу активів заявника (здобутих від незаконного обігу наркотиків), які підлягають конфіскації, суддя вказав, що використовує дозволена законом презумпцію. Докладно розглянувши кроки, вжиті суддею для обрахування остаточної суми у £ 91 400, ЄСПЛ зазначив, що стосовно кожного прийнятого до уваги пункту розрахунку суддя керувався поясненнями заявника або доказами сторони обвинувачення про те, що заявник володів майном або витратив гроші, стосовно яких є очевидний висновок, що ці майно і гроші походять з незаконного джерела. Таким чином, суддя виявив, що заявлений скаржником факт продажу будинку було фіктивним правочином, і виступило лише формальною підставою для переказу грошей за наркотики. Щодо додаткових £ 28 000, які заявник визнав як отримані готівкою від X, суддя сказав: "Мені взагалі не було надано жодного розумного пояснення причетності [X]... і, на мою думку, неможливо побачити будь-яку розумну причину, крім цієї (...), тобто це була просто оплата наркотиків". (...) Оскільки заявник не зміг надати жодних доказів, які пояснюють законність джерела цих грошей, суддя використав презумпцію про те, що це була неправомірна вигода заявника від незаконного обігу наркотиків.

У п. 45 рішення Європейський суд вказав, що, якби твердження заявника про законність його фінансових операцій були правдивими, заявнику було б не важко спростувати встановлену законом презумпцію; як зазначив суддя, докази, які міг надати обвинувачений, щоби продемонструвати законність джерел належних йому грошей і майна, були «абсолютно очевидними, звичайними та простими».

Схожим із попереднім прикладом є рішення ЄСПЛ у справі Грейсон і Барнхем (Grayson and Barnham) проти Сполученого Королівства від 23.09.2008 року [13].

Заявники були засуджені до позбавлення волі за торгівлю наркотиками. Національний суд постановив також конфіскувати їхнє майно на підставі Закону Сполученого Королівства про незаконний обіг наркотиків від 1994 року. Заявники скаржилися до ЄСПЛ на те, що національний суд поклав на них тягар доведення того, що їхнє майно було придбано з законних джерел, а не на грошові кошти, отримані від незаконного обігу наркотиків.

У п. 49 цього рішення ЄСПЛ вказує, що (...) оскільки було доведено, що заявники були протягом багатьох років причетні до значної за обсягами та прибуткової торгівлі наркотиками, було небезпідставно очікувати, що вони дадуть пояснення про походження коштів, які, як доводить сторона обвинувачення, перебували в їх розпорядженні (...). Надання такого роду пояснень не було обтяжливим для заявників у випадку, якби їхні твердження щодо фінансового стану були правдивими.

ЄСПЛ у п. 17 рішення у справі Телфнер (Telfner) проти Австрії від 20.03.2001 року [14]. зазначає, що згадане рішення у справі Мюррея базувалося на національному законодавстві Великої Британії, проте ЄСПЛ вважає, що робити висновки з мовчання обвинуваченого також є допустимим і в системі права, як-от австрійська, де суди вільно оцінюють наявні у них докази, за умови, що наведені стороною обвинувачення докази є такими, що єдиний розумний висновок, який можна зробити з мовчання обвинуваченого, полягає у тому, що обвинувачений не мав чим заперечити докази, які свідчать про його винуватість.

Висновки. 1. З позиції загальної теорії права, відмова обвинуваченого надання показань відображає принцип свободи волі та імунітет від самовикриття. Однак, як зазначає ЄСПЛ, це право перестає бути абсолютним у ситуаціях, де відсутність пояснень з боку обвинуваченого підриває

презумпцію законності його дій або активів. Теоретико-правова дилема тут полягає у визначенні меж між правом особи захищати себе відмовою від надання показань і суспільним інтересом в ефективному кримінальному переслідуванні.

2. Практика ЄСПЛ демонструє, що використання непрямих методів доказування у справах про легалізацію (відмивання) злочинних доходів не суперечить статті 6 Конвенції за умови дотримання фундаментальних принципів. Зокрема, такі методи мають базуватися на логічних припущеннях, підкріплених фактичними доказами, і не можуть бути єдиною підставою для обвинувального вироку. Суд підтверджує, що право на мовчання та презумпція невинуватості не є абсолютними, а їхні обмеження допустимі, якщо вони обґрунтовані потребою у забезпеченні ефективного правосуддя.

Відмова обвинуваченого надавати пояснення або співпрацювати з правоохоронними органами не може автоматично розглядатися як доказ його вини. Проте, якщо інші докази переконливо вказують на злочинне походження активів, мовчання може посилити обґрунтованість таких висновків під час розслідування злочинів про легалізацію (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму.

3. Використання непрямих доказів у кримінальному судочинстві щодо відмивання коштів та фінансування тероризму у деяких країнах ЄС (Швеція, Нідерланди, Іспанія, Швейцарія тощо) та Великій Британії фактично формує нову концепцію доказування, що допускає обґрунтоване припущення незаконного походження активів, навіть за відсутності доведеного предикатного злочину.

3. Наразі у практиці ЄСПЛ йде формування презумпції незаконного походження активів як нової правової конструкції. У кримінальних провадженнях щодо легалізації (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму судова практика деяких країн ЄС та Великої Британії поступово розвиває концепцію презумпції незаконного походження активів, коли відсутність обґрунтованого пояснення джерела коштів може слугувати підставою для висновків щодо їхньої злочинної природи.

4. Зміни в застосуванні презумпції невинуватості не є ізольованими явищами окремих національних правових систем. Адже вони відбуваються у контексті глобальної боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, в тому числі у зв'язку із зобов'язаннями держав перед міжнародними організаціями, такими як FATF (Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей). При цьому модернізація національних кримінально-правових інститутів у сфері переслідування за відмивання коштів та фінансування тероризму може передбачати істотний перегляд навіть принципових положень кримінального права та кримінального процесу, які були незмінними в країнах Західної Європи з другої половини ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Indirect Method of Proof Providing Evidence in stand-alone money laundering investigations / Fiscal Information and Investigation Service of the Netherlands. 15th of April 2019. Режим доступу: <https://shorturl.at/fQ2iM>.
2. Посібник з питань виявлення, розслідування та кримінального переслідування відмивання коштів/ І. Ричардсон, І. де Лукас Мартін. – Рада Європи, 21 червня 2021 р. Режим доступу: <https://shorturl.at/uE3wF>.
3. Ткачук О.С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського Суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 71–77.
4. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суд-дів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.
5. Івчук І.І. Основні підходи європейського суду з прав людини до розуміння презумпції невинуватості як складової права на справедливий суд. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2021. № 2 (42). С. 11–19.
6. Сиза Н.П., Матохнюк О.Д. Презумпція невинуватості як складова права на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 36–44.
7. Бабчинська Т.В. Презумпція невинуватості у розрізі виконання положень статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод крізь призму практики Європейського суду

- з прав людини. *Новітні кримінально-правові дослідження. 2015*: зб. наук. пр. / відп. ред. О.В. Козаченко. Миколаїв: Іліон, 2015. С. 71–75.
8. Falk v the Netherlands (2004). European Court of Human Rights. Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-67305&filename=001-67305.pdf&TID=thkbhnilzk>.
 9. Zschüschen v. Belgium (2017). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-174209>.
 10. John Murray v. the Great Britain (1996). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57980>.
 11. O'Halloran and Francis v. the Great Britain (2007). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81359>.
 12. Philips v. the Great Britain (2001). European Court of Human Rights. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_052#Text.
 13. Grayson and Barnham v. the Great Britain (2008). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88541>.
 14. Telfner v. Austria (2001). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59347>.